

## РОЗДІЛ 3

# ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.465

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/18>

### ЗАСОБИ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ У РАЗІ ПОРУШЕННЯ УМОВ ДОГОВОРУ АБО ВИЗНАННЯ ЙОГО НЕДІЙСНИМ

### REMEDIES IN CASE OF VIOLATION OF THE TERMS OF THE CONTRACT OR RECOGNITION OF ITS INVALIDITY

**Абдель Фатах А.С.,** викладач кафедри цивільного та господарського права  
*Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ*

**Устінова-Бойченко Г.М., к.ю.н., доцент,**  
**доцент кафедри цивільного та господарського права**  
*Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена дослідженню правових засобів захисту учасників договірних відносин. Не дивлячись на те, що законодавець надає учасникам цивільних правовідносин свободу щодо укладання договорів, віддаючи право на вільний вибір контрагента, визначення умов договору, учасники договірних правовідносин нерідко зіштовхуються з проблемою недобросовісності. Будь-яке зобов'язання у тому числі договірне передбачає, що кожна сторона даного правочину повинна виконати передбачені ним умови. Якщо будь-яка сторона договору не може виконати його умови повністю або частково (за виключенням прямого впливу форс-мажорних обставин) інша сторона має право використати усі можливі правові способи захисту свого порушеного права. Однак, трапляються випадки, коли одна чи обидві сторони правочину навмисно укладають правочин із недотриманням умов його дійсності. У таких випадках законодавець передбачає застосування реституції як особливої правової фікції яка сприяє відновленню майнового стану потерпілої сторони.

У статті проаналізовано можливі види та умови реалізації договірної відповідальності, визначено природу збитків, які може зазнати сторона правочину, та умови за яких ці збитки можуть бути відшкодовані іншою стороною правочину. Розглянуто питання застосування штрафних санкцій сторонами договору, визначено мету та умови застосування такого виду відповідальності. Відзначено, що дієвим на практиці є застереження про відшкодування збитків, які передбачені умовами самого договору (так звані узгоджені збитки). Особливу увагу під час дослідження було приділено реституції, з огляду на те що підстави застосування реституції в Україні та в деяких інших країнах суттєво відрізняються важливим було проаналізувати її зміст, мету та підстави застосування, а також її відмінність від відшкодування збитків шляхом дослідження як доктринальних джерел, законодавчої бази та судової практики.

**Ключові слова:** договір, відповідальність, збитки, неустойка, штрафні санкції, реституція.

The article is devoted to research of legal means of protection of participants of contractual relations. Despite the fact that the lawmaker gives the participants of civil legal relations the freedom to conclude contracts, giving the right to free choice of the counterparty, definition of the terms of the contract, the participants of contractual legal relations often face the problem of bad faith. Any obligation, including the contract, provides that each party to this right must fulfill the conditions provided for by it. If any party to the contract cannot fulfill its terms in full or in part (except for direct influence of force majeure), the other party shall have the right to use all possible legal ways to protect its violated right. However, there are cases where one or both parties to the contract intentionally conclude an agreement with non-compliance with the terms of its validity. In such cases, the law-maker envisages the use of restitution as a special legal branch, which promotes restoration of property status of the victim.

The article analyzes the possible types and conditions of realization of contractual liability, defines the nature of losses that the party of the right may suffer, and the conditions under which these losses can be indemnified by the other party of the right. The issue of application of penalty sanctions by the parties to the agreement was considered, the purpose and conditions of application of such kind of responsibility were determined. It is noted that effective in practice is the warning about compensation of losses, which are provided by the terms of the contract itself (so-called agreed losses). Particular attention was paid to restitution in view of the fact that the reasons for the use of restitution in Ukraine and in some other countries were significantly different from the important ones for analyzing its content, purpose and basis of application, as well as its difference from the compensation of damages through research as doctrinal sources, legislative framework and judicial practice.

**Key words:** contract, liability, damages, penalties, restitution.

Головною метою будь-якого захисту є використання такого засобу який забезпечує реалізацію та захист законного права та інтересу суб'єкта правовідносин. Примусові засоби мають найсильніший ефект тому, що вони є найбільш прямим методом захисту та забезпечення законних прав. Існує кілька засобів захисту від порушення договору (контракту), наприклад присудження компенсації збитків, штрафні санкції, реституція. Багато комерційних угод містять чіткі положення щодо засобів правового захисту. Стаття 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) не передбачає вичерпного переліку способів захисту особою свого особистого немайнового та майнового права та інтересу. Суд може захистити цивільне право або інтерес особи способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках [1].

Цивільним законодавством України передбачено два види відповідальності: договірна та позадоговірна (деліктна). Договірна відповідальність означає зобов'язання відшкодувати шкоду, спричинену дефектом у виконанні контракту (невиконання, погане виконання або навіть несвочасне виконання). Договірна відповідальність переслідує компенсаційну мету, яка не може бути обмежена єдиною функцією примусового виконання контракту. У разі невиконання незадоволений кредитор повинен мати можливість не тільки вимагати виконання договору або його розірвання, але також і сукупно, у разі необхідності, отримати компенсацію.

Реалізація договірної відповідальності залежить від виконання трьох сукупних умов: невиконання договірних зобов'язань (або прострочення виконання зобов'язання,

виконання не у повному обсязі); шкода спричинена таким невиконанням чи неналежним виконанням; причинний зв'язок між невиконанням договірної зобов'язання та шкодою (втрати, збитки). Важливо зауважити, що поняття договірної невиконання не потрібно звужувати, а навпаки розглядати широко, адже воно може бути повним або частковим та полягати в несвочасному або неналежному виконанні. На нашу думку, є вірним, коли для притягнення однієї сторони правочину до договірної відповідальності контрагент повинен не лише надати докази невиконання зобов'язання, але й довести факт недобросовісності сторони правочину.

Збитки які може зазнати одна сторона правочину у зв'язку з порушенням умов договору або його невиконанням іншою стороною (за умови доведення такого юридичного факту) підлягають відшкодуванню (присудженню) та залежать від їх різновиду. Такі збитки є компенсаційними та свою чергу поділяються на загальні (охоплюють прями втрати сторони договору внаслідок порушення умов правочину) так і спеціальні (непрямі збитки) охоплюють будь-які збитки, понесені порушенням контракту через особливі обставини або умови, які зазвичай не передбачені у договорі. Таким чином, сторона, яка не порушила договір, повинна довести, що сторона, яка порушила договір, знала про особливі обставини чи вимоги під час укладення договору. Розглядаючи питання визначення збитків, які підлягають стягненню з винного контрагента договору, слід наголосити на тому, що якщо пряма шкода, це шкода яка вже сталася, та її визначення не викликає великих труднощів, то майбутня шкода (потенційна) яка може бути наслідком невиконання договірної зобов'язання викликає певні труднощі. Тому важливо, щоб майбутня шкода була певною і безпосередньо залежала від поточного стану речей на які вплинуло невиконання або неналежне виконання умов договору. При розгляді спорів, що походять від договірних зобов'язань, нерідко трапляються випадки коли потерпіла сторона правочину заявляє вимогу про стягнення окрім наявних фактичних збитків ще й компенсацію за упущену вигоду, так звану втрату шансів, добросовісною стороною правочину у зв'язку з його невиконанням. Упущена вигода не повинна бути гіпотетичною, а набувати реального характеру. Пунктом 2 частини 2 статті 22 ЦК України упущена вигода визначається як доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (пункт) [1].

Стандартна міра визначення суми відшкодування компенсаційних збитків розраховується виходячи із принципу «достатності», відповідно до якого сума призначена до відшкодування дозволить стороні (яка не порушила договір) компенсувати «заміну вигоди», яка була б отримана нею за умов виконання контракту іншою стороною. Розрахунок суми збитків може залежати також від різниці між ціною самого договору та ринковою ціною предмета договору (наприклад, при договорі купівлі-продажу). Щоб застереження про відшкодування збитків було дійсним, зазначена сума має бути справжньою попередньою оцінкою очікуваних збитків, яких, ймовірно, зазнає позивач у разі порушення відповідного договірної зобов'язання.

Окрім, компенсаційних збитків ефективним способом захисту є застосування штрафних санкцій («зразкових збитків») до сторони-порушника договору. На відміну від компенсаційних збитків, які призначені для покриття фактичних збитків, штрафні санкції мають на меті покарати правопорушника за кричущу поведінку та утримати інших від дій подібним чином. Такий вид відповідальності присуджується додатково до компенсаційних збитків. Цивільний кодекс у статті 549 надає визначення поняттю неустойки, як грошової суми (або інше майно), які боржник повинен передати кредитором у разі порушення боржником зобов'язання. Право на неустойку виникає незалежно

від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Сплата неустойки не звільняє боржника від виконання свого зобов'язання за договором в натурі та навпаки не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків, завданих невиконанням (неналежним виконанням) договору [1]. Необхідно розрізняти положення, які мають на меті накладення штрафу на сторону, яка не виконує зобов'язання, і положення, які стягують з цієї сторони відшкодування збитків. Мета штрафних санкцій (неустойки) полягає в тому щоб спростити відшкодування збитків, уникаючи проблем підтвердження фактичних збитків. Передбачена у договорі неустойка слугує своєрідною гарантією, що надає впевненості, що інша сторона має намір дотримуватися контракту. Для того, щоб положення про неустойку збитків було дійсним, зазначена сума має бути справжньою попередньою оцінкою очікуваних збитків, які, ймовірно, зазнає позивач у разі порушення договірної зобов'язання.

Відповідно до частини третьої ст.551 ЦК України розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення [1]. Зменшення розміру заявленої до стягнення неустойки є правом суду. Суд шляхом аналізу та оцінки доказів, обставин у їх сукупності може на власний розсуд вирішити питання про зменшення її розміру.

Головна мета відшкодування збитків полягає у відновленні положення «постраждалої» сторони договору до того стану, в якому він був би, якби контракт був належним чином виконаний іншою стороною.

Отже, підлягають відшкодуванню втрати, які природно випливають із порушення, а також збитки, які передбачалися сторонами на момент укладення договору, а отже були передбачені за ймовірні наслідки такого порушення. Втрати які не пов'язані із цими умовами відшкодуванню не підлягають. ЦК України у статті 22 закріплює принцип повного відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором або законом. Такий принцип повного відшкодування безпосередньо закріплений за порушення окремих договірних зобов'язань, зокрема: договір будівельного підряду (ст.ст.883,886 ЦК); договір про надання послуг (ст. 906 ЦК); договір страхування (ст. ст. 991 ЦК). Але переважна більшість норм ЦК України встановлює відповідальність за порушення окремих видів договірних зобов'язань без спеціальних застережень щодо виду чи розміру збитків що підлягають відшкодуванню, зокрема у договорі найму (ст. ст. 766, 768, 773, 776, 779 ЦК), договір позички (ст. ст. 830, 836 ЦК); договір підряду (ст. ст. 848, 849, 852, 858 ЦК), договір перевезення (ст. ст. 922, 923 ЦК) договір доручення (ст.1009 ЦК), договір управління майном (ст.1043 ЦК). Для окремих видів договорів законодавець передбачив обмежену договірну відповідальність: договір поруки (ст. 554 ЦК), договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт (ст. 900 ЦК) тощо. Для правозастосування проблемним залишається відсутність у ЦК України норм, що передбачають відповідальність у вигляді відшкодування збитків за окремі види порушень договірних зобов'язань [1].

Дієвим на практиці є застереження про відшкодування збитків, які передбачені умовами самого договору (так звані узгоджені збитки). Такі застереження представляють собою попереджувальні способи захисту сторін договору. Метою визначення даних положень у самому договорі є полегшення процедури відшкодування збитків, шляхом мінімізації проблем з доказом розміру фактичного збитку та слугує гарантією, яку надають один одному сторони договору у своєму намірі брати відповідальність за зобов'язання які витікають із умов договору.

Важливо зазначити, що немає нормативного закріплення верхньої межі збитків, за які сторони можуть

передбачити відповідальність. Натомість цивільним законодавством України передбачено застосування принципу розумності стосовно положень про відшкодування шкоди, яка виникає внаслідок порушення договірних зобов'язань. Щоб сторона правочину мала змогу вимагати відшкодування усіх збитків, вона як позивач повинна довести порушення умов договору, натомість інша сторона (відповідач) має право на подання зустрічного позову у випадку коли буде наявним факт того що позивач перешкодив іншій стороні виконати свої зобов'язання шляхом власного порушення договору або іншими діями. Розглядаючи позовні заяви щодо відшкодування збитків важливо враховувати такі фактори, як: наявність третіх осіб; наявність дійсного наміру кожної із сторін на виконання договірних зобов'язань; здатність особи, яка вимагає виконання зобов'язання, виконати свою сторону контракту; різниця між розміром відшкодування шкоди та вартістю самого договору, тощо.

Одним із законодавчо забезпечених способів захисту сторони договору є реституція. Це один із найдавніших способів захисту та застосовувався при скасуванні правових наслідків правочинів які були укладені з волею. Країни різних правових систем мають певні відмінності та особливості застосування способів захисту цивільних прав, у тому числі реституції. У країнах англо-американської правової системи реституція може бути застосована в багатьох галузях права та може бути засобом захисту від багатьох ситуацій, але найчастіше при порушенні договорів (контрактів). У зв'язку з тим, що головною метою укладення будь-якого договору є взаємна вигода її сторін, тобто коли укладається договір, одна сторона обіцяє іншій щось в обмін на вигоду [2, с.60]. В такій країні як Великобританія реституція відноситься до кондикційних вимог що випливають із безпідставного придбання або збереження майна контрагента правочину. І у випадку коли одна із сторін отримує вигоду, а інша сторона нічого не отримує взамін, то виникає ситуація за якою одна із сторін не досягає своєї мети та не отримує вигоду, а інша швидше за все, несправедливо збагачується. Реституція в такому випадку в країнах англо-американської системи права зазвичай означає відновлення вигоди, а її головною метою є, по-перше, відновлення позиції потерпілого, по-друге, запобігання несправедливого збагаченню відповідача, на яке він не має права за законом. На відміну від звичайного відшкодування збитків реституція за своєю суттю це не просто «компенсація», вона відрізняється кінцевою метою – скасування часткового або всього збагачення, яке було несправедливо отримано стороною-порушником договору.

Реституція є чимось на зразок юридичної фікції, та її використання більш доречним в контексті майнового права, права власності. Оскільки порушення прав власності призводить до втрати позивачем триади правомочностей власника (володіння, користування, розпорядження). В країнах романо-германської правової сім'ї, як правило, реституція присуджується в тих ситуаціях, коли одна сторона надала вигоду іншій стороні за договором, і цей договір виявляється недійсним. Таким чином застосування реституції базується на принципі, що необґрунтоване збагачення має бути скасовано, а закон не хоче, щоб хтось отримав винагороду за нечесність. Не дивлячись на свою «простоту» реституція може бути досить гнучкою та надзвичайно потужною формою захисту та відновлення порушеного права. Важливою, що реституція може бути застосована лише тоді, коли позивач має право на стягнення.

Відмінність реституції від відшкодування збитків полягає у тому що реституційні заходи зосереджуються на тому, які вигоди отримала недобросовісна сторона договору, а не на тому, що втратила інша сторона правочину. При застосуванні компенсації, або відшкодуванні збит-

ків, головним є визначення розміру фінансових втрат які зазнала добросовісна сторона правочину. Таким чином, основна мета застосування реституції – повернути «потерпілу» сторону договору до фінансового (майнового) стану у якому вона перебувала до укладення договору та уникнути безпідставного збагачення іншої сторони.

Чинне цивільне законодавство (ст. 16 ЦК України), в якості можливих способів захисту цивільних прав і інтересів називає, зокрема, визнання правочину недійсним, відновлення становища, яке існувало до порушення тощо [1]. Реституцію в даному випадку слід розглядати саме як обов'язковий наслідок застосування одного, із запропонованих законодавцем, способів захисту порушеного права. В цивілістичній літературі та судовій практиці застосування наслідків недійсного правочину називається саме реституцією [3, с. 136].

Цивільне законодавство України (ч. 1 ст. 216 ЦК України) розглядає реституцію як спосіб захисту цивільного права який може бути застосовано лише за наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним або який визнано у судовому порядку недійсним [1]. Наслідки недійсності правочину залежать від того, чи почалося його виконання, або його виконано у повному обсязі. Якщо договір виконано повністю або частково, то у такому випадку кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання правочину, а у разі неможливості такого повернення – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Позов про визнання правочину недійсним та про застосування наслідків недійсності правочину має пред'являтися тоді, коли майно залишається у набувача, тобто коли вчинено один правочин і повернути майно можливо шляхом застосування реституції. Якщо ж набувач, який набув майно за недійсним правочинном, надалі відчужив його іншій особі, то потрібно звертатись з вимогами про реституцію. Виходячи з положень статті 387 ЦК України власник втраченого майна має право витребувати майно із чужого незаконного володіння. Однією з таких підстав є вибуття майна з володіння власника або особи, якій він передав майно, не з їхньої волі іншим шляхом (388 ЦК України) [1].

Дане положення прямо передбачає умову за якою реституція (вимога про повернення) може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину. Пунктом 2.15 постанови пленуму ВС України від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», а також пунктом 10 Постанови Пленуму ВС України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсним» зазначено, що наслідки недійсності правочину підлягають застосуванню лише стосовно сторін даного правочину, тому на особу, яка не брала участі в правочині, не може бути покладено обов'язок повернення майна за цим правочинном [4;5]. Таким чином, випадку відчуження такого майна третій особі реституція не може бути застосована.

Доктрина цивільного права розглядає два види реституції: односторонню та двосторонню. Якщо умови застосування двосторонньої реституції чітко визначені цивільним законодавством, то прямої згадки про односторонню реституцію не маємо. Однак можливість її застосування випливає з тексту ч. 1 ст. 216 ЦК України. Хоча такий вид реституції може застосовуватися якщо йдеться про так званого сумлінного набувача. При застосуванні односторонньої реституції у попередній стан повертається лише потерпіла сторона правочину, а інша сторона не має права вимагати повернення виконаного за договором. Окрім того, те що було виконано недобросовісною стороною за умовами договору передається в дохід держави У випадку невиконання недобросовісною стороною своєї частини угоди, то в дохід держави передається те, що підлягає виконанню. Трапляються випадки коли обидві

сторони правочину мали умисел вчинити його з метою, що суперечить інтересам суспільства або держави. У такому випадку, в разі виконання такого правочину обома сторонами, в дохід держави стягується все одержане ними. Вчинення правочину обома сторонами з метою, що завідомо суперечить інтересам держави та суспільства (при наявності умислу) в разі виконання правочину обома сторонами в дохід держави відповідно до рішення суду стягується вся одержана ними вигода за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного (ч. 3 ст. 228 ЦК України) [1]. Таким чином, законодавець прирівнює дії сторін правочину до грубого порушення законодавства застосовуючи до таких осіб санкції конфіскаційного характеру.

**Висновок.** Найкращий спосіб визначити договірні зобов'язання – це сказати, що вони є юридичними обов'язками кожної сторони, яка бере участь у договірній угоді. Можливість застосування засобів захисту сторін договору не є простим питанням. На практиці буває дуже важко зробити висновок про відповідальність за шкоду, заподіяну невиконанням, або неналежним виконанням договірних зобов'язань. У загальному розумінні договірні зобов'язання стосуються відповідальності відповідних сторін за зобов'язаннями, боргами та правовими вимогами, які можуть виникнути з договору, але існує дуже багато обставин, які впливають на можливу міру відповідальності. Але у будь-якому випадку засіб правового захисту має бути настільки дієвим, щоб поставити сторону, яка не порушила умови договору у стан у якому вона перебувала би, якби договір було виконано належним чином.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n97> (дата звернення: 26.08.2022).
2. Таш'ян Р.І. Реституція у цивільному праві країн англо – американської правової системи. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.:Юриспруденція.*2017 №27. С.60-63.
3. М.А. Іваненко. Правова природа цивільно-правової реституції. *Прикарпатський юридичний вісник* Випуск 1 (3), 2013. С.135-142
4. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Вищого господарського суду від 29.05.2013 № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13#Text> (дата звернення:26.09.2022)
5. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Верховного суду України від 06.11.2009 № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення:26.09.2022)